

Гай-Нижник П. П.,

доктор історичних наук, академік

Української академії наук, завідувачий відділу
історичних студій, Науково-дослідний інститут
українознавства МОН України (Україна, Київ),
Hai-Nyzhnyk@ukr.net**УТВЕРДЖЕННЯ ТРИЗУБУ В ОФІЦІЙНІЙ СИМВОЛІЦІ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ
ДЕРЖАВИ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ І ГЕТЬМАНАТУ
(1917–1918 РР.)***Висвітлюється перебіг утвердження тризуба державним гербом
Української Народної Республіки в період існування Центральної Ради у 1917–
1918 рр. та вироблення державних герба і печатки Української Держави за
Гетьманату 1918 р.****Ключові слова:** державний герб, державна печатка, Кричевський,
Нарбут, УНР, Українська Держава.*

Українські інтелектуали ще з початку ХХ ст. розпочали міркувати про загальнонаціональну символіку України, зокрема й про її гербовий знак. Новітню хвилю обговорення здійняло видання 1911 р. «Ілюстрованої історії України» М. Грушевського, що було рясно оздоблене малюнками В. Кричевського й зображеннями різних монет, гербів, печаток і прапорів. У вересні 1912 р. такий собі «Негеральдик» вказував у львівському «Ділі» на практику поєднання двох символів – галицького лева та київського архангела, й наголосив на необхідності встановлення якоїсь єдиної загальнонаціональної емблеми [34, с. 7]. С. Томашівський підтримував думку, що загальнонаціональним символом України варто визнати галицького лева. У разі ж «коли б у нас знайшлося більше прихильників гербового дуалізму», то історик вважав за можливе прийняти «сполуку двох гербів, так що гербовий щит був би постійно поділений на два рівнорядні поля; на одно поле прийшов би лев, на друге – на мою думку – належало б поставити зовсім іншу фігуру – козацького запорожця» [40, с. 1–2]. У 1913 р. І. Крип'якевич опублікував свою розвідку під назвою «Герб України», у якій він змалював й охарактеризував різні герби українських земель, що могли б розглядатися як імовірні загальноукраїнські національні символи [27, с. 126–131; 28].

В часи Ісвітвої війни в Леґіоні УСС було уста- новлено символом емблему галицького лева, а на початку 1916 р. четар УСС Ю. Буцманюк запропонував проєкт нового знаку, на якому було зображено архангела Михаїла з мечем і щитом із левом на ньому.

Подібну композицію ство- рювали для УСС й І. Іванець та О. Курилас [24, с. 49–50]. Загалом же стрілецькі проєкти загальноукраїнської символіки були зібрані В. Дзіковським й видані окремою книжечкою 1917 р. у Львові [20; 21, с. 129–138]. Про лева та архистратига говорилося як про національні символи України й у статті В. Вернивої «Наш національний герб і наш національний колір», що була видана 1916 р. в календарі табору для військовополонених російської армії у Фрайштадті (Австрія) [2, с. 50–53]. 1917 р. в Наддніпрянщині світ побачили популярні брошури про українські національні символи В. Різниченка [37; 39].

Питання щодо символіки автономної України розпочалися з новою хвилею з літа 1917 року. Йшлося, власне, про зображенні на печатці, якою б мав скріплювати свої акти новостворений в червні виконавчий орган Центральної Ради – Генеральний секретаріат. Тож генеральний писар П. Христюк й порушив цю проблему й після консультації з відомим тогочасним знавцем старовини, директором Київського музею М. Біляшівським було вирішено зобразити на урядових печатках (великій і малій) знак великого князя київського Володимира І, якого російський історик Н. Карамзін на поч. ХІХ ст. умовно назвав «тризубцем». При цьому, як згадував М. Ковалевський, «зав'язалась живіша дискусія над справою хреста на Тризубі». «Були також пропозиції, що нав'язували до традицій Запорізької Січі, – писав М. Ковалевський. – Пропонувалось, щоб велика печатка була з Тризубом, а мала була б зроблена за взірцем печатки кошових отаманів Запорізької Січі (козак з рушницею). Однак цю пропозицію одкинuto з огляду на вужчу символіку цієї козацької печатки. Більшість погодилась на тому, що власне Тризуб, залишений нам суверенними князями Київської Русі, повинен і тепер бути гербом української держави і символом наших визвольних змагань» [25, с. 385–386]. Проте це зображення не було ще ані емблематикою Центральної Ради, ані символом автономної, ані державної України.

Утім, емблематично–гераль- дичну дискусію було започ- атковано. Н. Григорієв–Наш у 1917 р. видав брошуру «Катехізм Українця», у якій зобразив як герб України янгола зі схрещеними мечами, а в тексті вказував на своє бачення українського символу: «Золотий архангел Михайло з розгорнутими крилами на блакитному полі (герб Київського князівства); в лівій

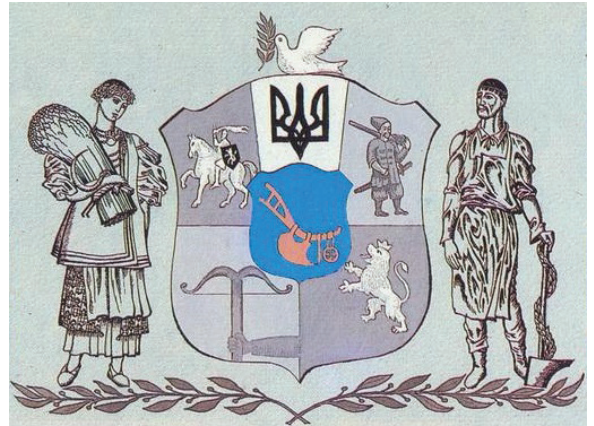
руці держить він огненного меча що—хвилини готовий оборонить Україну; над ним підноситься корона — ознака незалежності державної, яку ми мали раніш, а тепер мусимо здобути» [12, с. 21–22].

Підхопив її й голова Центральної Ради М. Грушевський, який 16 вересня 1917 р. опублікував статтю, в якій зауважив, що «питання про те, що мусить вважатися гербом України... не таке просте, бо загально визнаного, постійного державного герба України не було» [15]. Там же він згадав і про «гарно стилізований геральдичний знак неясного значення, щось на зразок тризубця». При цьому він зазначив, що тризуб, лук (або арбалет—самостріл) з печаток київського магістрату XVII–XVIII ст. та знак традиційного козака з мушкетом і шаблею «мають право на те, щоб їх уважали українським гербом» [15]. Натомість М. Грушевський відмовив у претензіях вважатися гербовим символом леву (як гербу Львова, а не Галичини) та янголу зі спущеними мечами (польському гербу Київського воеводства) чи архангелу Михаїлу з вогняним мечем («казьонному» російському гербу Києва).

За два місяці, 15 листопада, з подачі Генерального секретарства народної освіти, у справі українського герба відбулася нарада («Підготовча комісія»), у якій взяли участь знавці вітчизняного мистецтва, старовини й гербознавства. Мала вона чисто теоретичний характер й, головню, йшлося про потребу оголошення відповідного конкурсу тощо. Разом з тим присутні одразу ж відкинули гіпотетичну можливість прийняття за герб України янгола—архистратига, позаяк «ніякої української традиції за ним немає». Дехто висловився за козака з мушкетом, проте більшість (очолювана М. Грушевським) була проти й цього знаку. «Відновлюючи нашу стару українську державність, ми не відновлюємо нашої гетьманщини, — апелював М. Грушевський, — ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблема (знак) того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відроджування старого» [13, с. 1].

Голова Центральної Ради вважав, що «найпростіше можна було б узяти за знак нової України золоті (жовті) зірки на синім тлі, по числу земель нової Української республіки» (подібність до США), або ж на синьому полі зобразити золоту літеру «У» (Україна) чи абрєвіатуру «УНР» (Українська Народна Республіка) на візері герба Французької Республіки («R. F.») [13, с. 1]. Проте геральдисти вважали, що розташовувати літери на гербі є проти правил. Тож М. Грушевський зміркував, що символом праці в новій Україні та її цивілізаторських завдань міг би стати золотий плуг на синьому тлі (у центрі державного герба). Навколо нього (півколом) пропонувалося розмістити в трьох полях державні знаки старої України: тризуб (символ Київської держави князя Володимир Великого), вершника (символ Галицько—Волинського королівства) й козака з рушницею і шаблею (символ Гетьманщини). Внизу ж, в двох полях, пропонувалося подати герби Києва і Львова — лук і лева. Згори ж композиції М. Грушевський бачив «емблему старих наших недовершених мрій» з печатки Великого князівства Руського (за Гадяцькою угодою 1657 р.) — голуба з оливковою галузкою — вісника національного замирення й спокою. По боках оточити герб мали не щитоносці чи якась арматура, а символи трудящого народу — жінка з серпом й робітник з молотом (згодом

у 1918 р. ці фігури селянки і робітника будуть включені в композицію аверсу до 100—гривневої банкноти УНР авторства Г. Нарбута).

Проекти герба УНР 1917 (реконструкція): 1. літера «У»; 2. абрєвіатура «УНР»; 3. зірки за кількістю земель УНР; 4. зірки за кількістю літер в слові «Україна»; 5. Проект великого герба Грушевського.

Проте цей проект М. Грушевського не було прийнято остаточно завдяки зусиллям члена Геральдичної комісії при Головній команді Легіону УСС д-ра І. Іванця. Він взимку 1917–1918 рр. перебував у російському полоні й, дізнавшись «про проект герба із плугом», негайно написав науково обґрунтованого листа протесту. Листа цього переніс через лінію фронту ліною до Києва хорунжий УСС Деркач і передав до вже створеної при Центральної Раді Геральдичної комісії. Натомість Д. Антонович запропонував прийняти за основу державного герба УНР тризуб, як державний історичний герб Київської держави в часі її найбільшої могутності, коли до складу Руси—України входили усі українські (руські) землі, а відтак — і як символ соборності України [41, с. 168–174].

Тим часом 4 грудня 1917 р. Радою народних комісарів, в день представлення відомого ультиматуму РНК Центральної Раді, було офіційно заявлено про припинення асигнації українському уряду рубльової готівки. Зашморг фінансового голоду затягувався над державотворчою Україною все сильніше і загрожував катастрофою. Події ж розвивалися з блискавичною швидкістю. 6 грудня 1917 р. у Харків прибув московський «червоний» загін Р. Сіверса, туди ж з Києва переїхала й більшовицька частина І Всеукраїнського

з'їзду Рад. У відповідь 9 грудня 1917 р. Малою Радою було ухвалено низку законопроектів фінансового спрямування, які поклали перші реальні законодавчі засади щодо започаткування Україною створення власної національної фінансової системи [7, с. 37].

Як не дивно, але низка подальших законодавчих і практичних дій у цій сфері державотворення сприяли подальшому утвердженню саме тризуба як символу (спочатку), а згодом і герба УНР. Йдеться, зокрема, про ухвалення тимчасового Закону «Про випуск державних кредитових білетів Української Народньої Республіки» та Закону Центральної Ради «Про право випуску Українським Державним Банком кредитових білетів на суму п'ятсот мільйонів карбованців» від 19 грудня 1917 р. (6 січня 1918 р. за н.ст.) [3; 53, арк. 171]. Ще до їхнього прийняття, з ініціативи генерального секретаря фінансів проф. М. Туган-Барановського, урядом УНР було вирішено випустити перші українські паперові банкноти. Тоді ж столична преса повідомила громадськості про те, що за кілька днів будуть введені в обіг гроші УНР у формі кредитових білетів за вже затвердженим дизайном [9]. Автором цих перших українських грошей номіналом у 100 карбованців став відомий графік Г. Нарбут¹. Цікавим фактом з історії 100 карбованцевої банкноти є й те, що з'явилась вона в обігу за день (18 грудня 1917 р. / 5 січня 1918 р.) до виходу закону про запровадження карбованців як грошових знаків від 19 грудня 1917 р. (6 січня 1918 р.). Крім того, 100 крб. було надруковано із тризубом на чільному боці (аверсі) за майже 2 місяці до виходу закону про державний герб УНР².

Тож тризуб з подачі Д. Антоновича та з волі мистецької руки Г. Нарбута став офіційно символізувати новітню Українську державність (УНР) ще з грудня 1917 р. будучи зображеним на перших вітчизняних паперових грошових знаках сучасного зразка. Змушений був прийняти цей факт і М. Грушевський, який згодом писав, що «зовсім

натурально, що Народня Українська Республіка поставивши своїм завданням об'єднати в самостійній Українській Державі українські землі й відновити в ній всю повноту культурного й політично-національного життя, бере собі за герб цей старий знак Володимира Великого і ставить його на своїх грошах, як ставивсь він колись» [16, с. 1]. Що ж до самого зображення тризуба Г. Нарбутом на 100-карбованцевій банкноті, то голова Центральної Ради висловився з певними застереженнями. «На їх лицевій, жовтій, стороні [банкноти] цей знак зроблений посередині білим і збоку фіолетовим – тільки рисівник непотрібно додав до цього знаку хрестик, що стоїть на декотрих монетах Володимира Великого над цим знаком, але до знаку не належить, а поставлений там для розділення слів, які читаються навколо знаку, – зауважував М. Грушевський, додаючи, що «на 100 карбованцевих білетах він рисівникові [тобто – Г. Нарбуту] не вдався» [16, с. 1].

За 10 днів по виданню вище згаданого закону про кредитові білети, на яких було зображено тризуб, 29 грудня 1917 р. (14 січня 1918 .) Генеральний секретаріат (уряд) УНР заслухав і ухвалив внести на розгляд Центральної Ради «доложений генеральним секретарем Антоновичем проект тимчасового закону про флот Української Народньої Республіки» [46, арк. 135–136зв]. Того ж дня на пропозицію Морської Ради «Українська Центральна Рада, основувшись на великих подвигах і жертвах, подіяних українським народом на протязі віків для охорони Чорноморського побережжя, і на тім, що північне побережжя Чорного моря в переважній частині становлять українські землі, а також з уваги на те, що на Україну спадає обов'язок охорони політичних і економічних інтересів згаданого побережжя і на те, що український народ поклав велику працю в справі утворення і обладнання Чорноморської флоти, а також на необхідність негайного підтримання Чорноморської флоти» ухвалила тимчасовий Законопроект «Про флот Української Народньої Республіки» [46, арк. 143].

У прийнятому Законі окремим пунктом визначалося, що «прапором Української військової флоти є: полотнище в двох – блакитному і жовтому – кольорах. В кряжі блакитного кольору – історичний золотий тризуб з білим внутрішнім полем в ньому» і «з часу проголошення цього закону всі військові російські транспортні кораблі на Чорному і Азовському морях піднімають вищезгадані прапори Української Народньої Республіки» [44, арк. 9]. При цьому на середньому зубі герба було покладено хрестик, вміщення якого у гербі вимагало українське моряцтво через свою найвищу установу – Українську Морську Раду [41, с. 168–174].

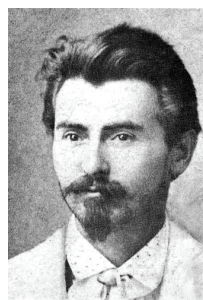
Невдовзі, після ухвалення IV Універсалу про державну самостійність України постало й питання про вироблення та прийняття на офіційному рівні державної символіки УНР, зокрема й державного герба Республіки. Вперше «справу про установлення герба для Української Народньої Республіки» було розглянуто на засіданні Ради народних міністрів УНР 25 (12) лютого 1918 р. На ньому урядовці (В. Голубович, О. Жуковський, М. Ткаченко,

¹ Довідка: 100 карбованців УНР. Розмір кредитового білету номіналом у 100 крб. складав 168 на 103 мм, папір без водяних знаків, розфарбування жовтого кольору. Серії випусків зразка 1917 р. – А.Д.185. Одна стокарбованцева купюра номінально містила 76,6656 грамів золота. Малюнок виконав Георгій (Юрій) Нарбут. Підписали: директор Державного банку УНР М. Кривецький та скарбник В. Войнилов. Фальшувалися. Офіційно вилучені з обігу ліпневою постановою (1918 р.) за гетьманування П. Скоропадського. Народні назви: «яєчня» (чільний бік надруковано жовтою і жовто-гарячою фарбами), «Горпинка» (походження невідоме), «жидівські гроші» (через напис на зворотному боці купюри номіналу єврейською мовою).

² У грудні 1917 р., були спроектовані й перші поштові марки УНР й марки-шаги, але їхній друк розпочався лише у переддень виходу закону УНР про випуск розмінної монети – шагів у вигляді марок (квітень 1918 р.). Проекти розмінних марок-шагів були виконані визначними українськими графіками А.Середою (у 10 та 20 шагів) та Г. Нарбутом (у 30, 40 і 50 шагів) і на їх зворотньому боці у рамці з тонкої та грубої рисок (наноміналах виконаних А.Середою) або лише з грубої риси (на номіналах виконаних Г. Нарбутом) також було зображено тризуб.

Є. Сакович, П. Христюк, М. Порш) ухвалили «внести в [Центральну] Раду закон про установлення для Української держави прийнятого морським флотом герба Володимира Великого (без Хреста)» [48, арк. 4]. Того ж дня¹ у Коростені Малою Радою було ухвалено Закон «Про державний герб України», у якому зазначалося: «В справі державного герба України Мала Рада ухвалила: Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської держави часів Володимира Святого» [5, с. 1; 44, арк. 25; 49, арк. 3; 52, арк. 12]. Закон підписали: товариш (заступник) голови Центральної Ради М. Шраг та її секретар Я. Левченко, а ствердив в.об. писаря І. Мірний. Документ було написано у вагоні на залізничній станції «Коростень». За кілька днів після цієї події 28 (15) лютого 1918 р. М. Грушевський з цього приводу напише, що тризуб, «се оздоба питоменна, не запозичена, зв'язана з нашою тисячолітньою державною політичною і культурною історією» й становить він «дуже гарну оздобу, при тім наскрізь оригінальну, яка цілком відрізняється від інших гербів та їх на різні лади повторюваних орлів і левів» [16, с. 1].

Після прийняття герба, як згадував В. Трембіцький, його передано до загальної державного та народного користування: на державних печатках, українських державних банкнотах, для поштових марок, для одностроїв українських збройних суходільних, морських та повітряних сил, дипломатичної та консульської служби, виготовлення паспортів, настінних таблиць [41, с. 168–174]. Нова офіційна згадка про тризуб як про державний герб зустрічається й у прийнятому Малою Радою у Житомирі 1 березня Законі «Про грошеву одиницю, биття монет та друк державних кредитових білетів». У законі зазначалося, що на реверсі усіх номіналів нових національних грошових знаків мають бути обов'язково відображені назва держави («Українська Народна Республіка») та герб Республіки [1, арк. 150; 44, арк. 27–27зв; 49, арк. 5–5зв]. Того ж дня своїм обіжником про українізацію в.о. народного міністра фінансових справ М.Ткаченко наказував «негайно вивісити в закладах на видкому місці, в рамці під склом, IV Універсал Центральної Ради, а також Герб Української Народної Республіки на жовто-блакитному полі, який буде надісланий у своїйому часі» [17, арк. 4]. Своєю чергою наказом по Морському відомству від 13 березня 1918 р. було вчергове зазначено, що «прапором Українського військового флоту є полотнище в двох – блакитному і жовтому – кольорах. В кряжі блакитного кольору – історично золотий тризуб з білим внутрішнім полем в ньому» [55, арк. 3].

Разом з тим поставало питання й у тому, що тризуб як герб УНР був прийнятий на законодавчому рівні, проте, натомість, як має офіційно виглядати державний герб і, відповідно, державні печатки (зображення чи малюнок) визначено не було. Відтак десь 12 березня М. Грушевський доручив розробити проекти малюнків герба та печатки

відомому українському графіку й архітектору В. Кричевському, з яким він здавна мав дружні стосунки (той свого часу оформлював «Ілюстровану історію України» М. Грушевського) і, до того ж, мав творчу майстерню у його будинку на вулиці Паньківській в Києві [30, с. 72].

було запозичено з галицького красивого герба, схваленого 1848 р.

Творчий процес розробки проекту малюнку державного герба УНР тривав недовго й під пильним контролем М. Грушевського та відповідно до його побажань. Тож В. Кричевський вмістив стилізований тризуб в оливковий вінок, що мав символізувати всенародне замирення й спокій, а барви було запозичено з галицького красивого герба, схваленого 1848 р.

Вважається, що ескіз великого і малого гербів, а також печаток УНР з подання М. Грушевського було схвалено Малою Радою 22 березня 1918 р. Чому мною були вжиті слова «вважається» і «схвалено»? Тому, що протокольно у документах обговорення цього питання не зафіксовано [29, с.2; 42, с. 223–224]. Відомості про «прийняття» 22 березня великого та малого державних гербів і великої та малої печаток, а також їхні малюнки подав М. Грушевський у новому (1918 р.) виданні своєї «Ілюстрованої історії України» [14, с. 552, 553, 560, 561]. Вочевидь, що тоді були поточно схвалені ескізи (малюнки) великого і малого гербів УНР та державних печаток, затверджені спеціально створеною з цього приводу Комісією на чолі з проф. М. Грушевським, позаяк знак самого державного герба УНР у вигляді тризуба вже було встановлено раніше – 25 (12) лютого 1918 р.

В обох (великому і малому) гербах тризуб був оточений стилізованим оливковим вінком. Розроблений на основі знака Володимира Великого, за князювання якого Київська Русь досягла найбільшої могутності й до її складу входили всі пізніші українські землі, герб України символізував ідею соборності – об'єднання всіх етнічних українських територій в одну державу, а оливковий вінок мав відображати мирну політику УНР.

Вже 31 березня Рада народних міністрів ухвалила «доручити Міністерству фінансів внести в Центральну Раду законопроект про випуск у Києві грошових знаків трьох купюр в 200, 50 і 3 гривень, а також тимчасово допустити ходити нарівні з «звонкою монетою» українські поштові марки вартості до 2 гривень; на одвертій стороні цих марок обов'язково мусить бути напис і герб Української Народної Республіки» [58, арк. 54–55].

Інформацію про прийняття герба УНР було поширено у багатьох регіональних виданнях України та поза її межами [8, с. 2; 18, с. 1–2; 19, с. 3]. В. Різниченко в часописі «Шлях» критично оцінив рішення Центральної Ради про затвердження тризуба, апелюючи до раніших розвідок Леоніда К. та В. Дзіковського [38, с. 53–59].

¹ Тоді ж було прийнято і закон про запровадження в УНР нового (григоріанського) числення часу з 16 лютого, вважаючи його 1 березня.

Нагомість О. Назарук написав, що «сей наш герб – свідок нашої старої культурності й організаційно–державного змислу», проте критично оцінив його художнє виконання й, водночас, запропонував використовувати на прапорах великий герб – «головний герб [...] оточений малими гербами поодиноких українських волостей (земель)» [33]. Своєю чергою херсонська газета «Дніпро» в квітні 1918 р. із захватом писала, що «в цілому світі ніяка нація, ні держава не має подібного гербу», додаючи, що «помимо своєї старости, цей герб своїм видом наскрізь модерний, модерніший, чим візантійські льви та орли і т.п., що так вже переїлися в геральдиці» [22].

Тим часом міністр народної освіти УНР доручив проф. В. Модзалевському підготувати історичну довідку про герби УНР, що той і зробив 10 квітня [6, с. 105]. З іншого боку, 18 квітня 1918 р. Рада Центрального Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва про державні герби¹ постановила, що «позаяк прийнятий зараз герб України не має під собою серйозних історичних підстав, Рада постановила: для вирішення цього питання скликати спеціальну комісію» [56, арк. 19]. Проти прийняття ескізів державного герба, виробленого В. Кричевським, були також і Г. Нарбут, В. Модзалевський та інші представники геральдично–мистецького цеху. Отже, остаточно справа установа державного герба (його ескізного зображення) не була вичерпаною як з огляду мистецького вигляду, так і з юридичного боку. Зображення державного герба УНР ще не було схвалене, власне, самою Центральною Радою, а тим паче вищим законодавчим органом УНР – Українськими Установчими зборами, які у 1918 р. так і не були скликані. Не було вказано на знак і вигляд державного герба України й в прийнятому Центральною Радою в останній день свого існування конституційному акті – Статуті про державний устрій, права і вільності УНР [26].

29 квітня 1918 р. у Києві відбувся державний переворот, внаслідок якого Українську Народну Республіку було повалено й проголошено про постанови Української Держави у формі Гетьманату П. Скоропадського, що здобув диктаторські повноваження. Із встановленням в Україні нової влади перед керівництвом новоствореної Української Держави, серед багатьох інших, постало й питання вироблення і прийняття державної символіки.

Своєю чергою В. Модзалевський та Г. Нарбут починають домагатися відміни затверджених ескізів гербів і печаток УНР, критикуючи їх за незадовільний естетичний вигляд та невідповідність геральдичним нормам. З'ясування питання щодо мистецької та геральдичної відповідності малого і великого гербів та великої державної печатки УНР авторства В. Кричевського було доручено заступникові державного секретаря Української Держави М. Могилянському. У разі ж отримання незадовільних висновків на нього також покладалася пошук митця для виготовлення окремих проектів державних герба й печатки України. З цією метою М. Могилянський звернувся за

консультацією до голови Архівно–бібліотечного відділу Міністерства освіти та мистецтва В. Модзалевського. Відтак і М. Могилянський, і В. Модзалевський дійшли висновку, що для гетьманської України не бажаним було приймати за герб малюнки, вироблені В. Кричевським, причому з огляду на їх мистецьку недосконалість, а не через якісь політичні мотиви.

Як наслідок, 19 червня 1918 р. М. Могилянський подав на розгляд державного секретаря С. Завадського та Ради міністрів Української Держави доповідну записку «Про державні печатки, герби України». У ній доповідач зазначав, що він неодноразово з цього приводу мав зустрічі і розмови з В. Модзалевським, який після прийняття герба УНР Малою Радою займався обґрунтованою критикою відповідних ескізів, що були вироблені художником–архітектором В. Кричевським. Претензії В. Модзалевського зводилися до того, що проекти В. Кричевського, ухвалені Малою Радою та урядом УНР, не могли бути прийняті урядом Української Держави принаймні з двох підстав: 1) вони незадовільні в естетичному відношенні (надто – велика печатка і великий герб); 2) вони йшли у розріз з усіма геральдичними традиціями. Тож заступник державного секретаря виснував, що «ці обставини диктують необхідність виробити нові зразки для Державного Гербу і Печатки» [50, арк. 16–17].

З огляду на вищезазначене, виникало питання: які емблеми мали би бути при цьому використані. М. Могилянський, вочевидь з подачі В. Модзалевського, пропонував дві таких емблеми. Одну, більш давню, – так званий герб великого князя Київського Володимира як його особливу й власну тамгу, що обертає «нову Українську Державу у зв'язок з древнім періодом Київської Державності, не порушуючи її спадкоємності з Українською Народною Республікою, котра цей знак прийняла» [50, арк. 16–17]. Іншу, менш давню, – печатку Війська Запорозького (зображення козака з пищалем), що пов'язує новопосталу Українську Державу «з історичною епохою, коли Україна була, як в особі своїх правителів, так і за культурою свого народу, – європейською державою» [50, арк. 16–17].

Що ж стосувалося практичного боку питання, то М. Могилянський зауважував, що тут із самого початку було зроблено помилку в сенсі доручення виконання цієї справи не фахівцеві (тобто – В. Кричевському). Разом з тим, зазначав доповідач, серед викладачів Української академії мистецтв мався такий фахівець–графік, українець за походженням й особа, що займала помітне становище у петроградських художніх колах, – Г. Нарбут.

Як видно із вказаної доповідної, станом на 19 червня 1918 р., Г. Нарбутом вже був виготовлений власний проект великої державної печатки, що вже була затверджена Радою Академії мистецтв й «представляла безсумнівні художні достоїнності». Ним також вже було створено й ескіз малої печатки Української Держави, який додавався з доповідною запискою на розгляд державного секретаря С. Завадського та членів Ради міністрів. Крім того, як

¹ На цьому засіданні 18 квітня 1918 р. були присутніми: голова Ради М. Біляшівський, товариш (заступник) голови О. Левицький, а також: представник Міністерства великоруських справ В. Щербина, представник Міністерства польських справ Л. Грохольський, К. Широцький, С. Мако, А. Серета, М. Михайлів, Л. Старицька-Черняхівська, В. Козловська.

доповідав М. Могилянський, він мав особисту розмову із Г. Нарбутом і той виказав йому «свою принципову згоду взятися за остаточну обробку проекту печаток» [50, арк. 16–17]. При цьому зазначалося, що велика печатка на той момент ще потребувала доопрацювання, зокрема в контексті того, що навколо центральної частини передбачалося розмістити також й герби земель, які входили до складу України. Ця робота мала виконуватися також Г. Нарбутом у співробітництві з В. Модзалевським. Проте, водночас, вже було підібрано гравера, який взявся виготовити голову малої державної печатки й малого герба Української Держави. Таким чином проекти малої державної печатки і герба України станом на 19 червня 1918 р. вже були розроблені Г. Нарбутом і пропонувалися на розгляд Ради міністрів.

Зі свого боку уряд розглянув відповідну доповідь державного секретаря С. Завадського 13 липня 1918 р. й ухвалив «передати виконання відповідних рисунків художникові Нарбуту і представити за тим Раді Міністрів [кошторис] про відпуск необхідних на цю потребу коштів» [47, арк. 108зв]. Фактично це рішення уряду означало про затвердження ним поданих Г. Нарбутом ескізів державного герба і малої печатки Української Держави.

На нашу думку, на виготовлення зразка малої державної печатки гравер просив термін не менш як два тижні. Таке припущення підтверджується й тим, що майже через місяць, 18 липня 1918 р., спроектовану Г. Нарбутом малу державну печатку було затверджено гетьманом

П. Скоропадським як офіційну печатку Української Держави. Вона являла собою зображення козака з пищалем на плечі на восьмикутному тлі, у верхній частині якого було розміщено володимирський тризуб. Навколо восьмикутника був рослинний орнамент, виконаний у стилі козацького бароко. Усю композицію було взято в коло, по внутрішніх боках якого мстився вироблений неповторним нарбутівським шрифтом напис: «УКРАЇНСКА» (праворуч від емблеми) «ДЕРЖАВА» (ліворуч від емблеми). Остаточного ж вигляду мала печатка Української Держави набула, вочевидь 23 серпня, про що можна виснувати з підпису під малюнком.

Що ж до сприйняття тризубу як державного символу свідчить і той факт, що тризуб було уведено в цілу низку українських державних службових прапорів, за проєктованих державною

затвердив проект нового військово-морського прапора Української Держави, про що й було оголошено наказом по морському відомству від 18 липня 1918 р. за ч. 192/44: «Білий прапор з рівним синім хрестом, який ділить прапор на 4 рівних частини. Ширина хреста 1/11 всієї довжини прапору. Відступивши на 1/8 ширини хреста, проходить коло нього такої ж ширини (теж 1/8 ширини хреста) синя смужка, крім тих його боків, які прилягають до крижа. В крижі ж теж відступивши на 1/8 ширини хреста від його боків міститься національний прапор Держави (складений з блакитної і жовтої горизонтальних смуг), в центрі якого міститься золота печатка Св. Володимира такої ж ширини, як хрест, і в 1 1/2 раза вища своєї ширини. Прапор шийється з матерії відповідного кольору, а печатка малюється бронзовою фарбою» [32, с. 3; 59, с. 14].

Поки ж питання з офіційною зміною герба ще не вирішилося, то наказом по військовій офіції було оголошено затверджену гетьманом нову кокарду для військ, управлінь та установ: на округленні блакитного кольору золотий герб Української Держави [35, с. 3], яким залишився тризуб (але без вінка). Тризуб зберігся й на печатках різних установ – іноді його вписували в квадрат і подавали аббревіатуру «УД» [10, с. 102; 11, с. 1].

Згідно з державним законом про воєнно-морський прапор України від 18 липня 1918 р. було сказано: «Національний прапор держави складається з синьої й жовтої горизонтальних смуг, в центрі якого міститься золотий тризуб з хрестом, висота якого становить півтора рази довжини його ширини» [41, с. 168–174]. Тризуб, як державний герб, був легалізований, як знамено на державних службових прапорах 18 липня та 17 вересня 1918 р. державним законом, за підписом гетьмана. У законі про прапори дипломатичних представників Української Держави подано знову ж опис герба з хрестиком, як знамена, яке мало бути введене в всі українські державні інституції в краю та за кордоном. А у серпні Міністерство пошт і телеграфів видало розпорядження проштампувати гербом Української Держави усі російські марки, що вживалися для оплати кореспонденції на території України [43, с. 2].

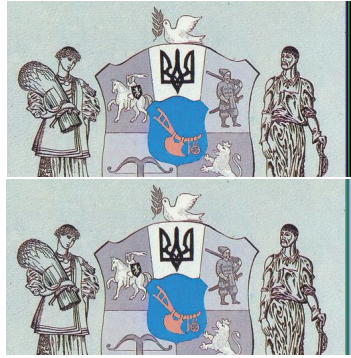
Справа ж із затвердження композиції офіційного герба Української Держави вирішувалася восени 1918 р. У вересні В. Модзалевський і Г. Нарбут опублікували свою статтю із черговою критикою проєктів В. Кричевського. У публікації автори оглянули історичні герби й обґрунтовували пропоновану ними модель з козаком із самопалом та знаком князя Володимира у клейноді (нашоломнику) над щитом, а також розвінчали ескізи герба УНР, а надто присутні на ньому «ромби» та «орнаменти» [31, с. 119–128].

11 листопада 1918 р. Рада міністрів заслухала доповідь державного секретаря про герб Української Держави. Урядовці ухвалили «просити державного секретаря створити при Державній Канцелярії особливу комісію для детального розгляду створених художником Нарбутом проєктів державного герба, державних печаток» [48, арк. 37зв–38]. Це означало, що справа із затвердженням прикінцевого варіанту державного герба і великої державної печатки вийшла на фінішну пряму. Що ж до малої державної печатки, то питання із її ухвалою було вирішено (як мною вже вказувалося,

Геральдичною комісією при Міністерстві Морських справ (літом 1918 р.), złożеною з членів інших міністерств та державних установ [41, с. 168–174]. Так, наприклад, 16 липня гетьман П. Скоропадський

знаках Державної скарбниці номіналом в 1 тис. крб. (проект виконав Г. Золотов).

Отже, зразок герба Української Держави було виконано на середину листопада 1918 року. Про це, у свою чергу, свідчить інший документ, згідно з яким за розроблення державних символів Української Держави Г. Нарбутові 20 листопада 1918 р. було ухвалено виплатити досить значну, як на той час, суму – дві тисячі карбованців [48, арк. 53]. Того ж дня відповідну постанову Ради міністрів було затверджено П. Скоропадським [51, арк. 1]. У подальшому С. Завадський передав нарбутівські ескізи до Головного управління мистецтв та національної ку

льтури під головуванням П. Дорошенка. 21 листопада є документ про запросини ним до участі в роботі цієї комісії, яка мала розглянути проекти герба та печатки, В. Модзалевського [23]. У підсумку державну печатку (вочевидь – велику державну печатку) і зображення герба, спроектованих Г. Нарбутом, було затверджено 24 листопада 1918 р. спеціальною Комісією зі створення герба України як Державний Герб Української Держави, висловивши деякі побажання стосовно дрібних змін у малюнках (до складу Комісії входили проф. М. Бойчук, М. Біляшівський, П. Зайцев, В. Модзалевський і Г. Нарбут) [36, с. 141].

Зрештою, герб Української Держави так і не був затверджений Радою міністрів окремою постановою чи законом, позаяк у той час вже вирувало повстання республіканців–соціалістів на чолі з Директорією, а

що підтверджується й її публічним використанням). Так, наприклад, зображення державної печатки з'явилося на запроваджених 13 листопада 1918 р.

Герб Української Держави був також зображений у центрі купюри номіналом у 100 крб., проект якої був намальований Г. Нарбутом ще у 1918 р.¹ і які було введено до обігу 7 липня 1919 р. вже за Директорії УНР [4; 54, арк. 79].

невдовзі, 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрізся влади й Гетьманат було повалено.

За влади Директорії, що відновила Українську Народну Республіку, питання герба УНР знову вийшло на порядок денний. 21 січня 1919 р. на своєму першому засіданні Комісії у справах вироблення проекту герба Української Народної Республіки, її члени (голова – головноуправляючий справами мистецтва та національної культури П. Дорошенко, члени: представник УАН, академік О. Левицький, ректор Української Академії мистецтва проф. Г. Нарбут, проф. Г. Павлуцький, П. Зайцев, М. Біляшівський та В. Модзалевський (в.о. секретаря комісії) затвердили у своєму протоколі, що «цей герб (козак з рушницею в щиті і знак кн. Володимира у нашоломнику) затверджений урядом не був і, таким чином, досі вживається герб, прийнятий Центральною Радою» [57, арк. 4]. Комісія також дійшла висновку, що в гербі Соборної України необхідно зафіксувати емблеми обох республік – УНР і ЗУНР, а також знак Київської Русі й голуба з оливковою гілкою як символом замирення. Герб мав би виглядати так: щит розтягтий, у золотому полі козак з рушницею в синій одежі, у синьому полі золотий лев, посередині синій щиток із золотим знаком князя Володимира, у нашоломнику – летить голуб з галузкою оливи, а замість намету – картуш у стилі українського бароко. Пропонувалося також додати герби Буковини, Слобожанщини та інших земель [57, арк. 4–4зв]. Проте історія розпорядилася інакше.

Попри невдачу національно–визвольної боротьби за збереження Української державності на початку ХХ ст. та за наявності різних проектів ескізів великого і малого гербів суверенної України, саме тризуб (поряд із синьо–жовтим прапором) усталився як основний елемент і знак її державного герба, як ознака історичної спадкоємності держави Україна із давньою Русі, із УНР та Українською Державою, із Карпатською Україною та УПА, як символ самоозначення та державотворчих і соборницьких прагнень українського народу!

Список використаних джерел

1. ВДАЧОН. – Ф.344. – Оп.1. – Спр.198.
2. Вернивола В. Наш національний герб і наш національний колір / В. Вернивола // Розвага. Ілюстрований календар полонених українців на переступний рік 1916. – Фрайштадт, 1916.
3. Вістник Генерального Секретаріату УНР. – 1917. – 23 грудня.
4. Вістник Державних Законів У.Н.Р. – 1919. – №36. – 8 серпня.
5. Вістник Ради Народніх Міністрів УНР. – 1918. – Ч.15. – 5 квітня
6. Гай–Нижник П. П. З історії створення державного герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського / П. П. Гай–Нижник // Архіви України. – 2001. – №6.
7. Гай–Нижник П. Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату) та Директорії УНР (1917–1922 рр.) / П. Гай–Нижник. – К.: Дуліби, 2016.
8. Герб Української Народної Республіки // Дніпро (Херсон). – 1918. – №14. – 18 (5) квітня.
9. Генеральний Секретаріат. Випуск українських денег // Киевская мысль. – 1917. – №289 (утренний выпуск). – 6 (19) декабря.
10. Гречило А. Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського / А. Гречило // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Вип.12. – С.102.
11. Гречило А. Чотири печатки українських установ 1918–20 рр. / А. Гречило // Знак. – 2005. – Ч.37. – С.1.
12. Григоріїв–Наш Н. Катехізм України / Н. Григоріїв–Наш. – К., 1917.

¹ 100 крб. (II-го випуску) – знак Держскарбниці (76,6656 гр. золота). Автор Г. Нарбут. Випускався у Кам'янці-Подільському. Розмір: 90 на 178 мм. З водними знаками. Сигнував директор Держскарбниці Х. Лебідь-Юрчик. Серії: АБ 434912, ТБ 0099. Вірогідно всіх серій було 19 по 1 мільйонів. Були замовлені до випуску гетьманським урядом.

13. Грушевський М. Державний герб України / М. Грушевський // Народня воля. – 1917. – № 159. – 25 (12) листопада.
14. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – К., 1918.
15. Грушевський М. Про гербові знаки України / М. Грушевський // Народня воля. – 1917. – № 101. – 16 (3) вересня.
16. Грушевський М. Український Державний герб / М. Грушевський // Народня Воля (Житомир). – 1918. – № 19. – 28 (15) лютого.
17. ДАЧО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 86.
18. Державний герб України // Громадська Думка (Вещляр). – 1918. – Ч. 19. – 30 березня.
19. Державний герб Української Республіки. Знак держави Володимира Великого // Діло. – 1918. – Ч. 60. – 16 березня.
20. Дзіковський В. Герб України / В. Дзіковський. – Льв., 1917.
21. Дзіковський В. Герб України / В. Дзіковський // Світ (Львів). – 1917. – № 8.
22. Дніпро (Херсон). – 1918. – 18 квітня.
23. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. – Ф. 12: В. Модзалевський. – № 741.
24. Лазарович М., Лазарович Н. Національні риси в атрибутиці українських Січових Стрільців / М. Лазарович, Н. Лазарович // Четверта наукова геральдична конференція (Львів, 10–12 листопада 1994 року). Збірник тез повідомлень та доповідей. – Льв., 1994.
25. Ковалевський М. При джерелах боротьби / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960.
26. Конституція Української Народньої Республіки. – К., 1918.
27. Крип'якевич І. Герб України / І. Крип'якевич // Календар Товариства «Просвіта» на рік 1914. – Льв., 1913.
28. Крип'якевич І. Герб України (Просвітні листки № 36) / І. Крип'якевич. – Льв., 1914.
29. Мала Рада. Засідання 22 березня // Нова Рада. – 1918. – № 40. – 23 (10) березня.
30. Малаков Д. Кричевські в Києві / Д. Малаков // Родовід. – 1997. – № 15.
31. Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України / В. Модзалевський, Г. Нарбут // Наше минуле (Київ). – 1918. – Ч. 1.
32. Морський прапор // Відродження. – 1918. – Ч. 89. – 18 (5) липня.
33. Назарук О. Формальні проблеми української державности (Герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги) / О. Назарук. – К., 1918.
34. Негеральдик. В справі наших національних емблемів / Негеральдик // Діло (Львів). – 1912. – Ч. 206 (8195). – 12 вересня.
35. Нова кокарда // Відродження України (Відень). – 1918. – Ч. 54. – 11 липня.
36. Питання про державний герб України // Наше минуле. – 1918. – Ч. 3.
37. Різниченко В. Він же. Національний колір України (В справі наших національних емблемів) / В. Різниченко. – [Звенигородка], 1917.
38. Різниченко В. Герб України / В. Різниченко // Шлях. – 1918. – Ч. 3. – Березень.
39. Різниченко В. Герб України (В справі українських національних емблемів) / В. Різниченко. – Звенигородка, 1917.
40. Томашівський С. Український національний герб / С. Томашівський // Неділя. – 1912. – Ч. 35. – 29 вересня.
41. Трембіцький В. Український Національний та Державний Герб / В. Трембіцький // Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік. – Джерзі Сіті; – Нью-Йорк, 1966.
42. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1997.
43. Український герб на поштових марках // Нова Рада. – 1918. – № 146. – 22 (9) серпня.
44. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6.
45. Там само. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 7.
46. Там само. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1.
47. Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6.
48. Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 7.
49. Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10.
50. Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 15.
51. Там само. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 94.
52. Там само. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 1.
53. Там само. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1.

54. Там само. – Ф. 1509. – Оп. 5. – Спр. 8.
55. Там само. – Ф. 2203. – Оп. 1. – Спр. 36.
56. Там само. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 207.
57. Там само. – Ф. 2581. – Оп. 3. – Спр. 9.
58. Там само. – Ф. 3690. – Оп. 1. – Спр. 17.
59. Шрамченко С. День свята Української Державної фльоти / С. Шрамченко // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 6.

References

1. VDAChON. – F. 344. – Op. 1. – Spr. 198.
2. Vervnyvolia V. Nash natsionalnyi herb i nash natsionalnyi kolir / V. Vervnyvolia // Rozvaha. Iliustrovanyi kalendari polonenykh ukrainsiv na perestupnyi rik 1916. – Fraishtadt, 1916.
3. Vistnyk Heneralnoho Sekretariatu UNR. – 1917. – 23 hrudnia.
4. Vistnyk Derzhavnykh Zakoniv U.N.R. – 1919. – № 36. – 8 serpnia.
5. Vistnyk Rady Narodnikh Ministriv UNR. – 1918. – Ch. 15. – 5 kvitnia
6. Hai–Nyzhnyk P. P. Z istorii stvorennia derzhavnogo herba ta pechatky Ukrainkoi Derzhavy Pavla Skoropadskoho / P. P. Hai–Nyzhnyk // Arkhivy Ukrainy. – 2001. – № 6.
7. Hai–Nyzhnyk P. Ukrainska dyplomatiia y mizhnarodna finansova polityka uradiiv Tsentralnoi Rady, Ukrainkoi Derzhavy (Hetmanatu) ta Dyrektorii UNR (1917–1922 rr.) / P. Hai–Nyzhnyk. – K.: Duliby, 2016.
8. Herb Ukrainkoi Narodnoi Respubliky // Dniro (Kherson). – 1918. – № 14. – 18 (5) kvitnia.
9. Heneralnyi Sekretariat. Vypusk ukraynskykh deneh // Kyevskaia mysl. – 1917. – № 289 (utrennyi vypusk). – 6 (19) dekabria.
10. Hrechyllo A. Proekty herba ta pechatky Ukrainkoi Derzhavy Pavla skoropadskoho / A. Hrechyllo // Ukrainskyi arkhoehrachnyi shchorichnyk. – K., 2007. – Vyp. 12. – S. 102.
11. Hrechyllo A. Chotyry pechatky ukrainskykh ustanov 1918–20 rr. / A. Hrechyllo // Znak. – 2005. – Ch. 37. – S. 1.
12. Hryhoriiv–Nash N. Katekhizm Ukrainy / N. Hryhoriiv–Nash. – K., 1917.
13. Hrushevskiy M. Derzhavnyi herb Ukrainy / M. Hrushevskiy // Narodnia volia. – 1917. – № 159. – 25 (12) lystopada.
14. Hrushevskiy M. Iliustrovana istoriia Ukrainy / M. Hrushevskiy. – K., 1918.
15. Hrushevskiy M. Pro herbovi znaky Ukrainy / M. Hrushevskiy // Narodnia volia. – 1917. – № 101. – 16 (3) veresnia.
16. Hrushevskiy M. Ukrainskiy Derzhavnyi herb / M. Hrushevskiy // Narodnia Volia (Zhytomyr). – 1918. – № 19. – 28 (15) liutoho.
17. DACHO. – F. 138. – Op. 1. – Spr. 86.
18. Derzhavnyi herb Ukrainy // Hromadska Dumka (Vetsliar). – 1918. – Ч. 19. – 30 березня.
19. Derzhavnyi herb Ukrainkoi Respubliky. Znak derzhavy Volodymyra Velykoho // Dilo. – 1918. – Ч. 60. – 16 березня.
20. Dzikovskiy V. Herb Ukrainy / V. Dzikovskiy. – Lv., 1917.
21. Dzikovskiy V. Herb Ukrainy / V. Dzikovskiy // Svit (Lviv). – 1917. – № 8.
22. Dniro (Kherson). – 1918. – 18 kvitnia.
23. IR NBU im. V. I. Vernadskoho. – F. 12: V. Modzalevskiy. – № 741.
24. Lazarovych M., Lazarovych N. Natsionalni rysy v atributytsi Ukrainkykh Sichovykh Striltiv / M. Lazarovych, N. Lazarovych // Chetverta naukova heraldychna konferentsiia (Lviv, 10–12 lystopada 1994 roku). Zbirnyk tez povidomen ta dopovidei. – Lv., 1994.
25. Kovalevskiy M. Pry dzherelakh borotby / M. Kovalevskiy. – Insbruk, 1960.
26. Konstytutsiia Ukrainkoi Narodnoi Respubliky. – K., 1918.
27. Krypiakevych I. Herb Ukrainy / I. Krypiakevych // Kalendar Tovarystva «Prosvita» na rik 1914. – Lv., 1913.
28. Krypiakevych I. Herb Ukrainy (Prosvitni lystky № 36) / I. Krypiakevych. – Lv., 1914.
29. Mala Rada. Zasadannia 22 bereznia // Nova Rada. – 1918. – № 40. – 23 (10) bereznia.
30. Malakov D. Krychevski v Kyievi / D. Malakov // Rodovid. – 1997. – № 15.
31. Modzalevskiy V., Narbut H. Do pyttannia pro derzhavnyi herb Ukrainy / V. Modzalevskiy, H. Narbut // Nashe mynule (Kyiv). – 1918. – Ch. 1.
32. Morskyi prapor // Vidrodzhennia. – 1918. – Ч. 89. – 18 (5) lypnia.
33. Nazaruk O. Formalni problemy ukrainkoi derzhavnosti (Herb, monetna odynitsia, viiskovy odnostrii i stiahy) / O. Nazaruk. – K., 1918.

34. Neheraldyk. V spravi nashykh natsionalnykh embliemiv / Neheraldyk // Dilo (Lviv). – 1912. – Ch.206 (8195). – 12 veresnia.
35. Nova kokarda // Vidrozhennia Ukrainy (Viden). – 1918. – Ch. 54. – 11 lypnia.
36. Pytannia pro derzhavnyi herb Ukrainy // Nashe mynule. – 1918. – Ch.3.
37. Riznychenko V. Vin zhe. Natsionalnyi kolir Ukrainy (V spravi nashykh natsionalnykh embliemiv) / V. Riznychenko. – [Zvenyhorodka], 1917.
38. Riznychenko V. Herb Ukrainy / V. Riznychenko // Shliakh. – 1918. – Ch.3. – Berezen.
39. Riznychenko V. Herb Ukrainy (V spravi ukrainskykh natsionalnykh embliemiv) / V. Riznychenko. – Zvenyhorodka, 1917.
40. Tomashivskiy S. Ukrainskyi natsionalnyi herb / S. Tomashivskiy // Nedilia. – 1912. – Ch.35. – 29 veresnia.
41. Trembitskyi V. Ukrainskyi Natsionalnyi ta Derzhavnyi Herb / V. Trembitskyi // Kalendar–almanakh Ukrainskoho Narodnoho Soiuzu na 1967 rik. – Dzherzi Syti; – Niu–York, 1966.
42. Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy. – T.2. – K.: Naukova dumka, 1997.
43. Ukrainskyi herb na pochtovykh markakh // Nova Rada. – 1918. – №146. – 22 (9) serpnia.
44. TsDAVO Ukrainy. – F.1063. – Op.1. – Spr.6.
45. Tam samo. – F.1063. – Op.1. – Spr.7.
46. Tam samo. – F.1063. – Op.3. – Spr.1.
47. Tam samo. – F.1064. – Op.1. – Spr.6.
48. Tam samo. – F.1064. – Op.1. – Spr.7.
49. Tam samo. – F.1064. – Op.1. – Spr.10.
50. Tam samo. – F.1064. – Op.1. – Spr.15.
51. Tam samo. – F.1064. – Op.1. – Spr.94.
52. Tam samo. – F.1064. – Op.2. – Spr.1.
53. Tam samo. – F.1115. – Op.1. – Spr.1.
54. Tam samo. – F.1509. – Op.5. – Spr.8.
55. Tam samo. – F.2203. – Op.1. – Spr.36.
56. Tam samo. – F.2581. – Op.1. – Spr.207.
57. Tam samo. – F.2581. – Op.3. – Spr.9.
58. Tam samo. – F.3690. – Op.1. – Spr.17.
59. Shramchenko S. Den sviata Ukrainskoi Derzhavnoi floty / S. Shramchenko // Litopys Chervonoï Kalyny. – 1933. – Ch.6.

Hai–Nyzhnyk P. P., *Doctor of Historical Sciences, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences, Head of the Department of Historical Studies at the Research Institute of Ukrainian Studies (Ukraine, Kyiv),* Hai–Nyzhnyk@ukr.net

Approval of the trident in the official symbolism of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian State of the Era of the Central Council and Hetmanate (1917–1918)

The progress of the trident fastening with the state emblem of the Ukrainian National Republic during the period of the Central Council's existence in 1917–1918 and the development of the state coat of arms and the state seal of the Ukrainian State for the Hetmanate of 1918 are highlighted.

Keywords: *state coat of arms, state seal, Krychevsky, Narbut, UNR, Ukrainian State.*